

Orcid: 0000-0003-4334-8157

Aybəniz Rəhimova
AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
aybenizragimova@gmail.com

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA DİNİ-QƏHRƏMANLIQ DASTANLARI ƏNƏNƏLƏRİNİN DAVAMI

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli özünüdərk, dini-tarixi keçmişə marağın artması müşahidə olunur. Dini-qəhrəmanlıq keçmişimizə həsr edilmiş Azər Buzovnalının (1870-1951) poemalarını, Əliabbas Müznibin (1883-1937) fars dilindən sərbəst tərcümə etdiyi "Muxtarnamə" əsərini bu deyilənlərə nümunə gətirmək olar. A.Buzovnalının "Oğuznamə", "Çingiznamə", "Qəzavatnamə" poemaları xalqımızın tarixi keçmişindən bəhs edir. Onun "Qəzavatnamə" poemasında islam dininin yayıldığı ilk illərdən danışılır. Əsərdə islam peyğəmbərinin (s.ə.s.) ilk müsəlmanlarla islam uğrunda mübarizə aparmasından söz açılır.

Əliabbas Müznibin 1912-ci ilə fars dilindən sərbəst tərcümə edib çap etdirdiyi "Muxtarnamə" əsərinin müəllifi Ətaullah Hüsəm Vaiz Hirəvidir (ö.1573). Burada əsas hadisələr Peyğəmbərin nəvəsi İmam Hüseyn və səhabələrinin qətlindən sonra cərəyan edir. Baş qəhrəman islamın böyük şəxsiyyətlərindən olan Muxtar Səqəfi Peyğəmbərin nəvələrinin intiqamını alır, din uğrunda mübarizə aparır.

Açar sözlər: Peyğəmbər, Muxtar, Əli, tərcümə, poema

Aybaniz Rahimova

CONTINUATION OF THE TRADITIONS OF RELIGIOUS AND HEROIC DASTANS IN AZERBAIJANI LITERATURE OF THE EARLY XX CENTURY

Abstract

At the beginning of the XX century, the process of national self-awareness, appeal to the religious and historical past expanded in Azerbaijan. According to AzerBuzovnaly (1870 – 1951) "Gazavatnam", dedicated to the historical past, the free translation of AliabbasMuznib (1883 – 1937) from the Persian language of the work "Mukhtarnamə" can be cited as an example of the above.

AzerBuzovnaly's poems "Chingiznam", "Oguznam" and "Gazavatnam" are dedicated to the historical past. In his poem "Gazavatnam" it is said about the struggle of Muslims, which they fought with the Prophet in the early years of Islam. The author speaks about the heroism of Muslims who captured individual fortresses and cities.

Aliabbas Muznib made a free translation of the language from the Persian work "Mukhtarnamə", which he published in 1912. The real author of the work is HusamVaizHiravi (d.1573). Here the main events take place after the tragic death of the grandson of the Prophet Imam Hussein. One of the outstanding personalities of Islam, MokhtarSagafi, takes revenge on the enemies of the family, the Prophet fights for religion.

Key words: Prophet, Mukhtar, Ali, translation, poem

Geniş bir coğrafiyaya səpələnmiş türklərin dastançılıq ənənəsinin qədim tarixi vardır. Türklərin "Alp ər Tonqa", "Şu", "Oğuz Kağan", "Törəyiş", "Ərgənəkən" kimi bir sıra dastanları islama qədərki dövrə aiddir. Türklər İslamı qəbul etdikdən sonra Qaraxanlı hökmdarı zamanı IX-X əsrlərdə "Satuq Buğra xan" dastanı meydana çıxmışdır. Məlum olduğu kimi X-XI əsrlərdə də müsəlman türklərin yaratdığı ilk və ən iri həcmli dastanlardan biri "Manas" dır. Azərbaycan, İran, Türkiyə, İraq, Türkmənistan, Əfqanıstan,

Suriya və başqa yerlərdə yaşayan oğuz türklərinin dövlətçilik tarixilə, dastançılıq ənənəsi də böyük maraq doğurur. Oğuzların İslama qədərki dastan yaradıcılığında "Oğuz Kağan" dastanı xüsusi mövqeyə malikdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının bəzi epizodları xeyli öncələr Türkistanda yaransa da, əsərin müsəlman oğuzlara məxsus son variantı (Drezden və Vatikan) Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda formalaşmışdır. Dastanda bəzi İslama qədərki süjet və inaclər əksini tapsa da qəhrəmanlarının islamı yaymaq uğrunda kafirlərə qarşı mübarizə aparması əsəri ilk oğuz dini-qəhrəmanlıq dastanlarından hesab etməyə imkan verir. İslamın yayılmasında sücaətlər göstərən din öndərlərinə həsr olunmuş "Xavərnamə", "Həmzənamə", "Əbu-Müslümmə", "Müseyib Qazi", "Xeybərnamə", "Cəngnameyi-Əli" və s. dastanlar da bu silsilədəndir. Xüsusilə, Səlcuqlar dövründə Kiçik Asiyada, Anadoluda yeni ərazilər uğrunda, İslam bayrağı altında bizanslara, səlibçilərə qarşı mübarizə aparan oğuz türkləri barədə bir-birinin ardınca dastanlar meydana çıxır. "Battal Qazi", "Danişməndnamə", "Saltıqnamə" kimi dastanları nümunə çəkmək olar.

Qeyd edək ki, ədəbiyyatımızda əski dövrlərdən mövcud olan bu mövzu XIX əsrin əvvəllərindən xüsusi aktuallıq kəsb etdi, Rus-İran müharibələri nəticəsində çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı və bütün Cənubi Qafqazı işğal etdi. Azərbaycan tarixdə ilk dəfə idi ki, xristian dövləti tərəfindən işğal olunurdu. 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinin şərtlərinə görə İran və Türkiyədən ermənilər külli miqdarda Azərbaycana, İrəvana, Göycəyə, Zəngəzurə, Qarabağə və başqa yerlərə köçürüldü. Məqsəd xristianlaşma siyasəti aparmaqdan ibarət idi. Təbii ki, bu yerli xalqı narazı salacaq, ölkənin müxtəlif yerlərində buna qarşı üsyanlar alovlanacaqdı. Şimali Qafqazda Şeyx Şamilin yerli xalqları birləşdirərək qəzavat elan etməsi, iyirmi beş il rus işğalına qarşı mübarizə aparması tarixin ən parlaq səhifələrindəndir. Əli bəy Hüseynzadə, Həsən Səbri Eyvazov, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi ədiblər mətbuatda milli birliklə bərabər yazılarında dini birliyi də təbliğ edirdilər (Mir Cəlal, Hüseynov, 1982: 65).

XX əsrin əvvəllərində, Xalq Cümhuriyyəti illərində, eləcə də Sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində, 20-ci illərdə, hələ repressiyaların geniş vüsət almadığı zamanda Azərbaycanda, Türkiyədə, Orta Asiyanın bəzi məmləkətlərində, Rusiyanın türklər yaşayan bölgələrində türkçülük, turançılıq ideyaları, tarixi keçmişə, ulu babalarımızın vətəninə, xalqını qorumasına, islam dinini yaymaq mübarizəsinə maraq artır. XIX əsrdə alman alimi Fridrix fon Dits Almaniyanın Drezden kitabxanasından oğuz türklərinin keçmişindən bəhs edən "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsini aşkar edir. 1916-cı ildə Kilisli müəllim Rifat, Dits nəşri əsasında əsəri İstanbulda nəşr etdirir (Dədə Qorqud Kitabı, 2004: 88). (Təsədüfi deyil ki, əsərin bir nüsxəsi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanmaqdadır). Abidənin bu nəşri, bir çox türk xalqları arasında, daha çox da oğuz türkləri arasında orta q keçmişimizə qarşı diqqəti daha da artırır. Kitab Azərbaycanda da yayılır və türkologiyaya oğuznamələrin tədqiqinə böyük maraq oyanır. Görkəmli ədiblərimiz Salman Mümtaz, Əliabbas Müznib, Azər Buzovnalı, Əmin Abid və başqaları bu mövzuda bədii və elmi əsərlər yazırdılar. Böyük dramaturqumuz Hüseyn Cavid 1922-ci ildə dini keçmişə dair "Peyğəmbər", 1925-ci ildə türk tarixindən bəhs edən "Topal Teymur" dramalarını yazır.

Oğuzların orta q abidəsi - "Kitabi-Dədə Qorqud"un XVI əsrin ikinci yarısında köçürülən variantı dini-qəhrəmanlıq dastanı-qəzavatnamədir. Burada Dədə Qorqud Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s.) vaxtında dünyaya gəlmiş müsəlman müdrigidir. Qazan xan və başqa oğuz qəhrəmanları kafirlərlə döyüşür, kilsələri söküb yerində məscid tikdirir, məğlub edilmiş düşməni islamı qəbul etməyə məcbur edirdilər. Əski dövrlərdə oğuz türklərinin islamı yaymasından, ərazilərini genişləndirməsindən bəhs edən qəzavatnamələrin mətni əlimizə çatmışdır. Bu abidələr XII-XVI əsrlərdə yazıya alınmış oğuzların orta q dastanları - "Battal Qazi dastanı", "Danişmənd Qazi dastanı", "Saltuk Qazi dastanı" və başqaları məzmunca qəzavatnamələrdir.

"Qəzavat" ərəb mənşəli sözdür, din uğrunda mübarizə, müharibə deməkdir. Sonrakı dövrlərdə bu söz xalq, millət uğrunda mübarizə, müharibə anlamında da işlədilmişdir. İslam dünyasında "qəzavat" sözü ilə bərabər cihad sözü də işlənməkdədir. IX-X əsrlərdən başlayaraq "cihad məfhumu yeni məzmun kəsb etmiş, cihadın ən yüksək forması olan mənəvi cihad təsəvvürü yaranmışdır ki, bu da Allah yolunda möminlərin özünü daxildən təkmilləşdirməsidir. (İslam, Qısa məəumat kitabı, 1985: 128). XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində yazıb, yaradan Azərbaycan şairi Məşədi Azər Buzovnalı 1908-ci ildə "Qəzavatnamə" adlı poema yazmaqla bir növ əski dövrlərdə yazılmış eyni mövzulu əsərlərin ənənələrini davam etdirmişdir. Məsnəvi janrı hadisələri ətraflı təsvir etməyə imkan verdiyinə görə A.Buzovnalı Orta əsr şairləri kimi poemalarını məsnəvi janrında yazmışdır. Azərin adı çəkilən poemasının əlyazması AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda, şairin şəxsi arxivində (saxlanma vahidi:27) saxlanılır

və bu əlyazmalar altı dəftərdən ibarətdir. A.Buzovnalının poeması (hər üç poeması) hadisələri təsvir etmə vüsətinə görə dastandır. Lakin bu əsərdə adlarını sadaladığımız orta qəzavət dastanlarından fərqli olaraq qəhrəmanlar yalnız ərəblərdir. Müəllif islam dininin əsasını qoyan, onun yayılması uğrunda mübarizə aparan Peyğəmbəri (s.ə.s) onun əshabələrini-Hz.Əli, Salman Farsi, Sə'd ibn Vəqqas, Malik Əjtər və başqalarını canlı boyalarla təsvir etmişdir. Əks cəbhədə duran müsəlmanların düşmənləri- Əbu Süfyan, Nəcdan, İbn Həfir və başqaları da sənətkarlıqla təsvir edilmişdir. Tarixdən məlum olduğu kimi islam dini yolunda Bədr, Uhud, Xəndək, Qadisiyə, Taif, Təbuk, Hüneyin, Xeybər döyüşləri məşhurdur. Bu döyüşlərin ikisi Xəndək, Xeybər döyüşləri Azər Buzovnalının **“Qəzavətnamə”** əsərində öz əksini tapmış, tarixi hadisələr, tarixi şəxsiyyətlərin prototipləri obraz şəklində müəllif tərəfindən ustalıqla təsvir edilmişdir. Poemada hadisələr iki hissədə verilmişdir: birinci hissə “Xəndək döyüşlərindən bəhs olunur:

İkinci hissə isə **“Xeybər döyüşləri”** adlanır. Bu poemada müəllif müsəlmanların fədakarlığından, qəhrəmanlıqlarından, tədbirliyindən, qarşıya çıxan bütün çətinliklərə baxmayaraq inamlı qələbə qazanmasından danışarkən tarixi dəqiqliyə riayət etmişdir. Qeyd etdiyim ki, Orta əsrlərdən gələn dastançılıq ənənələrinin davamı olan **“Xeybərnamə”** orta əsrlərdə xalqın sevgisi ilə yaranmış xalq dastanlarındanır. Türkiyə alimi folklorşünas professor Nicati Dəmir 2006-cı ildə nəşr etdirdiyi **“Həzrət Əli cəngləri”** adlı əsərində **“Gaza-yi Feth-i Kal-a-i Hayber”** dastanı da daxildir. Xalq dastanı olan **“Xeybərnamə”** Hz. Cabrail gəlib, Haqq taalanın fərmanını gətirib, deyir. Həbibim varsın, Heybər qalasını fəth eləsin, kafirləri dinə dəvət eyləsin, imana gəlməyəni qılıncdan keçirsin, mallarını müsəlmanlara bəxş eyləsin. İndi hər kimdə din qeyrəti varsa Heybər qazasına yaraqlansın deyir. Beləliklə, Hz. Rəsulun (s.ə.s) Hz. Əlinin, Səd Vəqqasın, Maliki Əjtərin iştirakı ilə Xeybərə hücum edilir və qalibiyyətlə başa gəlir. Bu dastan nəsr şəkilindədir. Lakin Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan müəllifsiz Xeybərnamə hekayətləri ayrı-ayrı naqis fraqmentlər olduğu üçün **“Türk Əlyazmaları Kataloquna”** hekayətlər kimi qeydə alınmışdır. A.Buzovnalının həyat və yaradıcılığının ardıcıl tədqiqatçısı, bu mövzuda dissertasiya müdafiə etmiş filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Könül Bağirova poemanın əsas məziyyətini belə dəyərləndirmişdir: **“Əsərdə islamın intişarı, formalaşması və yayılması tarixini əks etdirən qiymətli tarixi faktlar bədii şəkildə ifadə olunur, maraqlı səhnələrlə canlandırılır. İslamın tarixi-bədii təəcəssümü olan bütün qəzavətnamələrdə olduğu kimi Azər Buzovnalının dastanında da bir sıra döyüşlərin başlama səbəbi, əsərdə adı çəkilən tarixi qəhrəmanları yüksək bədii sənətkarlıqla təqdim edilir”** (Bağirova, 2022: 147). Təəssüf ki, bu əsər hələ ki, tam şəkildə nəşr edilməmişdir.

Azər Buzovnalının sözün həqiqi mənasında türkçü, turançı olması, əsərlərində milli-dini qəhrəmanlıq keçmişimizi vəsf etməsi son dövrlərin tədqiqatlarında ətraflı surətdə üzə çıxarılmışdır. Azərin Füzuli və Nəvainin təsiri ilə lirik şeirlər yazan qəzəlxan, maarifçilik ideyalarını tərənnüm edən sənətkar olduğunu da qeyd etmək arzulandır. Bu baxımdan yenə də Könül Bağirovanın **“Azər Buzovnalı yaradıcılığı: tarixilik və müasirlik”** adlı kitabına müraciət edirik. Tədqiqatçı yazır: **“Şairin türklüyə, milli-mənəvi dəyərlərimizə, tarixi keçmişimizə sevgisi onun tarixi-qəhrəmanlıq dastanları olan **“Oğuznamə”**, **“Çingiznamə”** kimi əsərlərinə hopmuşdur.**

Azər Buzovnalının 1925-ci ildə yazdığı **“Oğuznamə”** poeması da məsnəvi formasındadır. Oğuz türklərinin mənşəyindən, keçdiyi tarixi yoldan bəhs edən bu əsər müəllifin mövzuya dair geniş biliklərini əks etdirir.

Orta əsrlərdən oğuz türklərinin tarixi, tayfa quruluşu, etnoqrafiyası haqqında məlumat verən bir çox oğuznamələr mövcud olmuşdur. Bu cür əsərlərin varlığı əsrlər boyunca oğuz türklərinin dövlətçiliyinin mövcudluğundan xəbər verir. Azərin bu mövzunu yaxşı bilməsini bu sahədə yazan Türkiyə və Azərbaycan alimlərinin əsərlərini oxuması ilə izah etmək olar. Tədqiqatçılar yazırlar: **“Oğuzların ictimai-siyasi”, Tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərinin, elmi-bədii təfərrüatını əks etdirən nümunələrə elmi ədəbiyyatda **“Oğuznamə”** deyilir. Oğuznamə geniş anlayış olub, özündə oğuzların kosmoqonik və təqvim miflərini, dastanlarını, rəvayətlərini şəcərələrini, atalar sözlərini və məsəllərini, şeir parçalarını birləşdirir (Dədə Qorqud Kitabı, 2004: 253).** Tarixdə **“Oğuznamə”**nin nəzmə çəkilən variantları da olmuşdur. **“Oğuz Kağan dastanı”**ndan başqa bütün **“Oğuznamələr”** islam dövrünün məhsuludur. Bu əsərlərdə oğuzların, oğuz xanının müsəlmanlığı xüsusi olaraq nəzərə çarpdırılır. Məsələn, Rəşidəddinin **“Oğuznamə”**sində oğuz xan anasının qarında ikən dünyaya gəlmək istəmir. Səbəb odur ki, anası müsəlman deyildir. Anası islamı qəbul etdikdən sonra Oğuz dünyaya gəlir. Bu oğuz türklərinin dini qəhrəmanlıq dastanlarını xatırladır.

Azər Buzovnalı da əsərində əski oğuznamələrdəki ənənələri davam etdirmiş, oğuzların yaranışını, mənşəyini, inkişafını nəzmə çəkmişdir.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə əgər oğuz türkləri Osmanlılar, Ağqoyunlular Oğuz xanı əcdadları hesab edilirdilərsə, Orta Asiya türkləri, eləcə də Əmir Teymur Kırım tatarları Çingiz xanın nəvəsi olduqlarına görə fəxr edirdilər. Bəlkə də elə buna görə Azər Buzovnalı bütün türkləri əhatə etmək üçün 1935-ci ildə “Çingiznamə” adlı poema yazmışdır. Əsərdə Çingiz xanın dünyaya gəlməsi sonralar böyük türk sərkərdəsi və hökümdarı olmasından, ölkələr fəth etməsindən bəhs olunur.

Əliabbas Müznib də Azər Buzovnalının əqidə dostu olmuşdur.

Ə.Müznibin fars dilindən dilimizə tərcümə edib. Ə.Müznüb 1912-ci ildə çap etdirdiyi “Muxtarnamə” əsərinin müəllifi Ətaullah ibn Hüsam Vaiz Hirəvinin (ö.1573) “Muxtarnamə” əsərini fars dilindən dilimizə tərcümə etməklə dini birliyin təbliğinə qoşulmuşdur. Ədib əsərə bəzi əlavələrlə, bir sıra yerləri ixtisar etmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı Muxtar ibn Əbi Übeydə Kərbəla müsibətindən sonra Peyğəmbərin (s.ə.s) intiqamını alır, bu yolda başına müxtəlif macərələr gəlir. Bu dini-tarixi epik əsərin obrazları rəbblərdir və əksəriyyəti tarixi şəxsiyyətdir. “Muxtarnamə” 2018-ci ildə yenidən Bakıda yeni əlifba ilə nəşr edilmişdir .

XX əsrin əvvəllərində, eləcə də sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində bəzi görkəmli azərbaycan ədibləri dini qəhrəmanlıq mövzularından xalqımızın tarixi keçmişindən, qəhrəmanlıq səhifələrindən, türkçülük, turançılıqdan bəhs edən əsərlər yazır, dastançılıq ənənələrini davam etdirirdilər. Qapalı sərhədlərə, yasaq və qadağalara məhəl qoymayan ədiblərimiz müxtəlif yollarla əlaqələr qurur, Cənubi Azərbaycandan, Türkiyədən keçmişimizə, tariximizə dair əsərlər əldə edirdilər. Həmin əsərlər tərcümə olunur və keçmiş mövzular yazarların qələmi ilə yeni üslubda yazıya alınır, nəzmə çəkilirdi. Sənətkarlarımızın əsas məqsədi xalqa dini-qəhrəmanlıq keçmişini xatırlatmaq, onları unutqanlıqdan uzaq tutmaq, milli, dini birliyi gələcək nəsillərə bir mesaj olaraq ötürmək idi. Çünki istər çar dövründə, istərsədə sovet dövründə hakimiyyət türk birliyinə, islama qarşı mübarizə aparırdı.

Görkəmli ziyahlarımızın əməyi yeni nəsillər tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Dədə Qorqud Kitabı. (2004). Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər. 368s.
2. Bağirova, Könül. (2022). Azər Buzovnalı yaradıcılığı: tarixilik və müasirlik / - Bakı: “Elm və təhsil”, 260s.
3. Mir Cəlal, Hüseynov Firidun. (1982) XXəsr Azərbaycan ədəbiyyatı / - Bakı: “Maarif”, 428s.
4. İslam. Qısa məlumat kitabı. (1985). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 164s.